

Különleges térképek a Duna térségéről a 16. és 17. századból

PLIHÁL Katalin

térképtörténész

E-mail: plihal1948@gmail.com

DOI: [10.30921/GK.76.2024.5-6.4](https://doi.org/10.30921/GK.76.2024.5-6.4)

Absztrakt

1547-ben Velencében jelent meg Giacomo Gastaldi a Duna térségének tágabb környezetét ábrázoló térképe, amely utóbb több kiadásban és változatban is napvilágot látott. E térképpel is foglalkozó kutatók szerint az e helyen vizsgált Gastaldi-térkép előképe a Klaudiosz Ptolemaiosz által Kr. u. 150-ben befejezett Geográfia atlaszában található rajz lehetett. Míg mások Cusanus 1491-ben megjelent Germania (= Közép-Európa) térképén vélték háttérben felismerni. Jelen kutatási eredményeink szerint annak a térképtípusnak, amelyet e helyen vizsgáltunk, a Tabula Peutingeriana lehetett az előképe. A Tabula Peutingeriana térkép szalag alakú, csaknem hét méter hosszú, de csak 30 cm szélességű úttérkép volt, amely a Római Birodalom úthálózatát ábrázolta a Kr. u. 5. században. A 16. század első felében már ismertté lett „új térkép”, a Tabula Peutingeriana a szerkesztők számára újdonság lehetett, és igyekeztek az azon látottakat saját munkájukba is átvenni, beépíteni.

Abstract

Giacomo Gastaldi's map of the wider Danube region was published in Venice in 1547, and later appeared in several editions and versions. According to researchers who have also studied this map, the drawing in the atlas of Geography completed by Claudius Ptolemy in 150 AD may have been a predecessor of the Gastaldi map under study here. While others have identified the background of Cusanus' map of Germania (= Central Europe), published in 1491, as its forerunner. Present research suggests that the predecessor of the type of map examined here may have been the Tabula Peutingeriana. The Tabula Peutingeriana map was a seven metres long but only 30 cm wide ribbon-shaped road map depicting the road network of the Roman Empire in the 5th century AD. By the first half of the 16th century, the 'new map', the Tabula Peutingeriana map, which had already become known, must have been a novelty to editors, who tried to incorporate what they saw on it into their own work.

Kulcsszavak: Tabula Peutingeriana, Tabula Hungarie, Giacomo Gastaldi, Paolo Forlani, Sigismund von Birken, Jacob von Sandrart, Joachim von Sandrart.

Keywords: Tabula Peutingeriana, Tabula Hungarie, Giacomo Gastaldi, Paolo Forlani, Sigismund von Birken, Jacob von Sandrart, Joachim von Sandrart.

Tartalom

1547-ben látta meg a napvilágot nyomtatásban a piemonti Giacomo Gastaldi¹ [1500?-1566] velencei térképész műve, amely a Duna térségének tágabb környezetét ábrázolta. E térkép Matteo Pagan² fametszésében került kiadásra Velencében. E műből napjainkra már csak

egyetlen példány maradt, amely a Bibliotheca Apostolica Vaticana³ gyűjteményének féltve őrzött kincse. A ritka térkép faksimile kiadása 1939-ben látta meg a napvilágot.

Gastaldi térképe „frissítve” előbb 1566-ban Paolo Forlani,⁴ majd utóbb 1665-ben, több kiadásban Jacob Sandrart költségen jelent meg.

¹ https://en.wikipedia.org/wiki/Giacomo_Gastaldi

² <https://www.artic.edu/artists/91037/matheo-pagano>

³

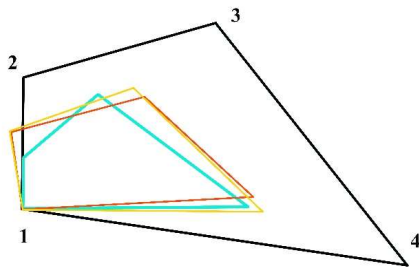
[https://hu.wikipedia.org/wiki/Vatik%C3%A1ni_Apostoli_K%C3%B6nyvt%C3%A1r#:~:text=A%20Vatik%C3%A1ni%20Apostoli%20K%C3%B6nyvt%C3%A1r%20\(latinul,alap%C3%ADtott%C3%A1k%2C%20de%20val%C3%B3j%C3%A1ban%20sokkal%20r%C3%A9gben.](https://hu.wikipedia.org/wiki/Vatik%C3%A1ni_Apostoli_K%C3%B6nyvt%C3%A1r#:~:text=A%20Vatik%C3%A1ni%20Apostoli%20K%C3%B6nyvt%C3%A1r%20(latinul,alap%C3%ADtott%C3%A1k%2C%20de%20val%C3%B3j%C3%A1ban%20sokkal%20r%C3%A9gben.)

⁴ <https://mapforum.com/2022/08/29/biography-paolo-forlani>

A térképek nagyszerkezetének összehasonlító vizsgálata

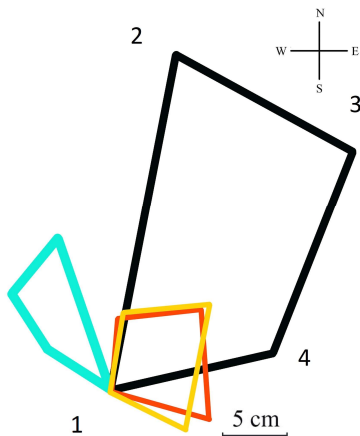
A fekete színű részlet mai térképről, a zöld színű az 1546-ban megjelent mű szerinti, a piros az 1566-ban megjelent, míg a sárga 1664-ben kiadott mű alapján készült. Ez a színek a további részletek vizsgálatánál változatlan.

Ahogy az 1. ábrán is jól megfigyelhető Gastaldi térképe felhasználásával készült Forlani és Sandrart kiadások alakjai jobban hasonlítanak a modern térképről származó részletre, mint az általuk használt forrástérképre.

1. ábra (1) Triest (Trieste) – (2) Passau – (3) Krakkó (Kraków) – (4) Bukarest (București)

A magyarországi részletek vizsgálata

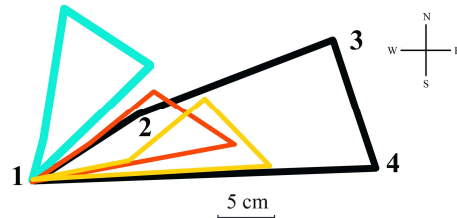

2. ábra (1) Szombathely – (2) Pozsony (Bratislava) – (3) Körmöcbánya (Kremnica) – (4) Székesfehérvár

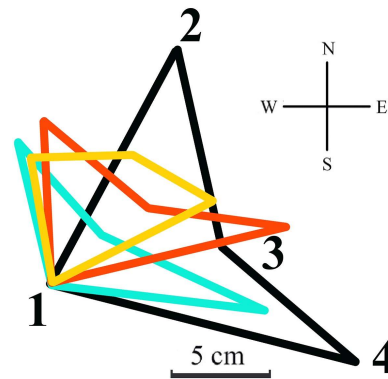
Gastaldi térképéről származó részletnek, ahogy az a 2. ábrán is látható, egyáltalán nincs kapcsolata az e helyen vizsgált terület további pontjaival. Míg Forlani és Sandrart

térképeinek nagyon hasonlóak, de szembeötlő a távolsági adatok hibás ismerete.

E részletről (3. ábra) a megállapításunk fent olvasotthoz hasonló, Gastaldi térképéről származó részletnek szintén nincs kapcsolata az e helyen vizsgált terület többi pontjaival. Míg Forlani és Sandrart térképeinek e részletei

3. ábra (1) Tihany – (2) Pest (Budapest) – (3) Tokaj – (4) Nagyvárad (Oradea)

4. ábra (1) Gyulafehérvár (Alba Iulia) – (2) Beszterce (Bistrița) – (3) Segesvár (Sighișoara) – (4) Brassó (Brașov)

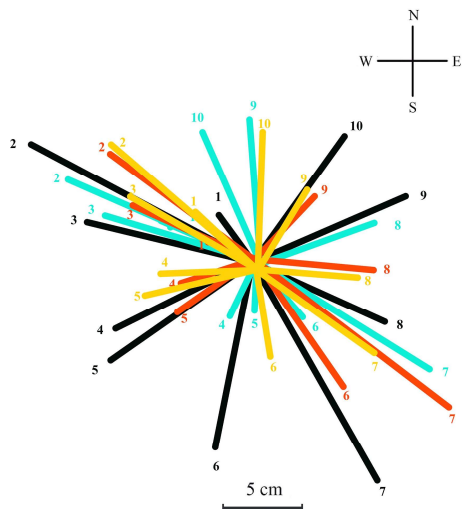
úgy alakjaiban, mint irányaiban és méretarányaikban feltűnően különböznek (4. ábra).

Amit a vizsgált települések környezetének térbeli helyzetei elárulhatnak

Ha Pest-Buda környezetében található települések irányait és távolságait tesszük vizsgálatunk tárgyává szintén jól érzékelhető az egyes kiadások között meglévő topográfiai tartalomban tetten érhető eltérések. (5. ábra.)

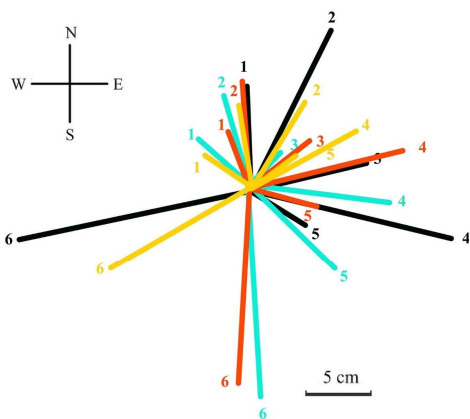
Az erdélyi részleteken az a leginkább szembeötlő, hogy e terület térképi ábrázolása úgy Gastaldi, Forlani, és Sandrart által kiadott változatokon egyaránt igen különböző. E térség nyugat – keleti irányban legmegnyújtottabb részlete véleményük szerint az e helyen vizsgált térség lehetett. (6. ábra)

Néhány település távolsága és iránya Pest-Budától

Esztergom (1), Pozsony (Bratislava) (2), Győr (3), Veszprém (4), Tihany (5), Tolna (6), Szeged (7), Szolnok (8), Eger (9), Fülel (Fil'akovo) 10.

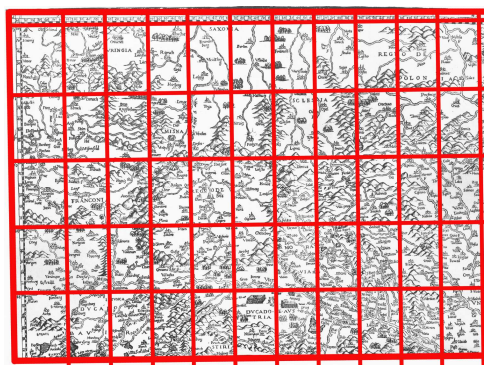
5. ábra Néhány település távolsága és iránya Pest-Budától

Kolozsvár (Cluj-Napoca) (1), Beszterce (Bisritra) (2), Segesvár (Sighisoara) (3), Brassó (Braşov) (4), Nagyszeben (Sibiu) (5), Temesvár (Timişoara) (6)

6. ábra Néhány település távolsága és iránya Gyulafehérvártól

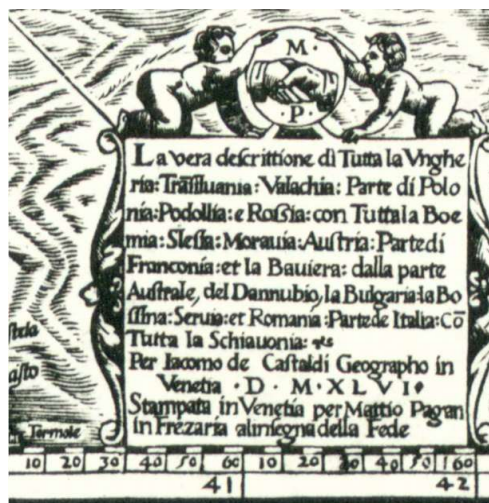
A térképek kereteiben elhelyezett földrajzi hosszúsági és szélességi adatok alapján azt is megállapíthattuk, hogy e művek egykor hengervetületben⁵ készültek. (7. ábra)

7. ábra A térképek fokhálózata

Giacomo Gastaldi térképe

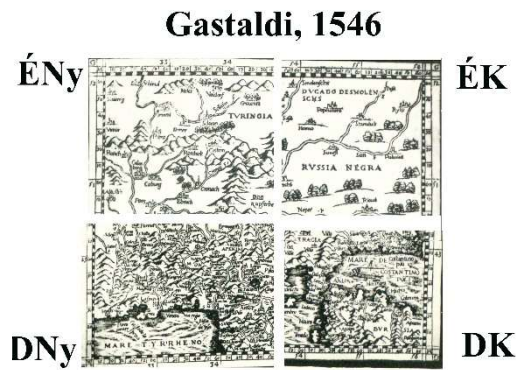
A Velencében 1546-ban megjelent térkép címe: La vera descrizione di tutta Vngheria, Transilvania, Valachia; parte di Polonia, Podolia e Rossia; con tutta la Boemia, Slesia, Moravia, Austria; parte di Franconia et la Baviera; dalle parte australe del Danubio la Bulgaria, la Bossnia, Servia et Romania; parte de Italia con tutta la Schiavonia. ⁶

8. ábra Gastaldi térképének címe

⁵ A hengervetületek a Földet téglalap alakúra képezik le. A normál állású hengervetületek esetén a szélességi körök vízszintes, míg a meridiánok függőleges egyenesként jelennek meg. In https://icaci.org/files/documents/wom/09_IMY_WoM_hu.pdf

⁶ Mérete: 74 x 106 cm. Méretaránya 1:2 140 000. Az e helyen használt faksimile példány lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár, Térképtár.

9. ábra. A térkép sarkai

Gastaldi e térképét elsőként publikáló Roberto Almagia professzor állapította meg azt is, hogy Magyarország területén olyan földrajzi nevek szerepeltek, amelyek kapcsolatot mutatnak az 1528-ban Ingolstadtban megjelent Tabula Hungarie-vel.

„Látni való – írta Bánfi Florio – tehát, hogy Gastaldi térképe közép-keleti Európát akarja ábrázolni, melytől előtte csak a Kaudiosz Ptolemaiosz⁷ Geográfia kiadásban 1477-től számos kiadásban látta meg a napvilágot. (Izsó 2021) A feltételezések szerint az 1450-es Cusanus⁸-féle térkép is ptolemaioszi alapokkal rendelkezhetett.⁹ Következésképpen Gastaldi műve a Cusanusé után közép-kelet Európának az első önálló források alapján kidolgozott térképe.” (Banfi 1939)

Bánfi a magyarországi részen fellelhető hiányosságok okát az 1528-ban Ingolstadtban megjelent térképben vélté felismerni, ugyanakkor nagyvonalúan elsiklott a felett, hogy a térkép más részletei vajon miért mutatnak topográfiailag pontatlan képet.

10. ábra Magyarországot ábrázoló részlet

⁷ [https://en.wikipedia.org/wiki/Geography_\(Ptolemy\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Geography_(Ptolemy))

⁸ Nicolaus Cusanus [1401-1464], német katolikus bíboros polihisztor.

https://en.wikipedia.org/wiki/Nicholas_of_Cusa

⁹ <http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/szakdolg/kzsolt/tema/htm/cusa.htm>

1. táblázat

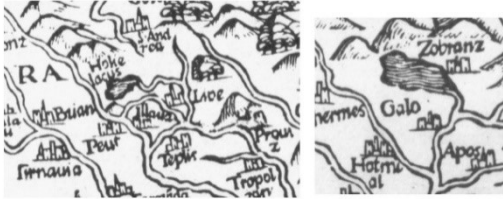
név	névváltozat	minőség	magyar neve
M. Carpato		domborzat	Kárpátok
Selua tegara		domborzati név?	Sylua Brgart név torzulása. Telgárt (Garamfő) erdeje. A Garam forrása Telgárt (Telgart / ma Szlovákia) település környezetében van.
Marca		tájnév	Őrvidék / Burgerland
Croatia		népnév	horvátok
Bosseina		népnév	bosnyákok
Svchidoi		népnév	?
Vngaria		ország név	Magyarország
Sclavonia		ország név	Szlavónia
Wsta		tájnév	Puszta
Campo Mazon		tájnév	Maxond mező
Tibisco F	Tyβα Fl	víznév	Tisza
Guio F		víznév	Sajó
Vag F		víznév	Vág
Maros F		víznév	Maros
Maro f		víznév	Körös
Rab f		víznév	Rába
Rabniz		víznév	Rábca
Lago Ferou		víznév	Fertő tó
Leita F		víznév	Lajta
Cupa		víznév	Kulpa
Lippa F		víznév	?
Draua F		víznév	Dráva
Saruiz F		víznév	Sárvíz
Balaton la		víznév	Balaton
Palu		víznév	Sarkadi tó?
Fiferes F		víznév	Fehér Körös
Temes F		víznév	Temes
Lago Begcherech		víznév	Beckereki tó
Saua		víznév	Száva
Moraua F		víznév	Morava
Holie lacus		víznév	Holie név ¹⁰

¹⁰ Az elnevezés a latin oleo = szaga, illata van, szaglik, bűdös, bűzlik, valamilyen szagú szó rontott formája lehet. (Györkösy 1977)

A topográfiai tartalom vizsgálata

Vízrajz

Igazolható, hogy az a megállapítás, mely szerint az a térkép, amelyet Gastaldi forrásul használt a Tabula Hungariae lehetett. Első alkalommal az ábrázolta a 'Holie lacus' mesterséges tavat. Szintén a Tabula Hungarie-n szerepelt az a vizenyős terület is, amelyet Nagymihály térségében létezett, és e tó feltűnt e térképen is. Igaz azt nem tudjuk, hogy a Tabula Hungariae-n 'Nagomial' név hogyan alakult át 'Hotmiol'-ra. (11. ábra)

11. ábra

Ugyanakkor más térképi forrás használatáról árulkodik a 'Palu' (mocsár), amely ismereteink szerint csak e térképen található, Csanádtól Ék-re a Maros és a Körös folyók között, közel a Tiszához. (12. ábra)

12. ábra

A földrajzi nevek

Szintén izgalmas részletekről árulkodnak az 1. táblázatban található nevek is.

Sopron és a Fertő-tó térségében feltűnő MARCA tájnév mögött a középkori „March” „Mark” = határvidék kifejezés bújhat meg, amelynek olasz megfelelője

'Marca'. E terület magyar neve Őrvidék mai német neve Burgenland.¹¹ (13. ábra)

13. ábra

A tájnevek között felbukkanó 'Wsta', és 'Campo Mazon' nevek eredeti forrása is a Tabula Hungarie volt, igaz ott 'Püsta' és 'Campus Maxons' nevek szerepeltek. A 'Wsta' illetve 'Mazon' írással szereplő nevek ebben a formában akár már mára eltűnt közvetítő forrásra is utalhatnak. A folyóhálózat sűrűsége Gastaldi térképén a méretarányok megfelelő gazdagságot mutat, ám a hálózatban „különleges eredetű”, a valóságban nem létező kapcsolatok tűnnek szemünk elé.

Helynevek

Gastaldi e térképén a történelmi Magyarország területére eső részen 107 olyan helynév, illetve névváltozat található, amelyek a ma ismert Tabula Hungarie [...] Ingolstadt 1528. példányon nem, vagy csak jellel szerepelnek. A jellel szereplők például az alábbiak¹² is: Buda (Budapest), Pest (Budapest), Adacha (Nagyatád?), Groconard (Berzence térs.), Salanz (Tiszaroff térs.), Iulie,¹³ Torda,¹⁴ Viza¹⁵ helynevek német nyelvű változata 1532-ben Johannes Honterus, míg magyar nevek ismét 1556-ban Wolfgang Lazius térképén tűntek fel. Míg Rosnava,¹⁶ és Mogsanit (Krassó-Duna tork.) helynevek adatbázisunk szerint ismét 1567-ben Matthias Zündt térképén tűntek fel. Az új helynevek közöttük megtalálhatjuk az alábbiakat is: Domos / Dömös, Kaichin / Nagykanizsa, Teto / Nagytétény, Neugrat / Nógrád, Pez varadin / Pécsvárad, Sarvosch / Szarvaskő, Dobsina,¹⁷ stb. 389 településnév olyannak bizonyult, amelyek az 1528-as kiadású¹⁸ térképen is megtalálhatók voltak.

Közülük mindössze helynevek 10 %-a bizonyult betűhíven azonosnak, ilyenek például az alábbiak is: Abda, Alba

¹¹ <https://hu.wikipedia.org/wiki/Burgenland> ; <https://en.wikipedia.org/wiki/Burgenland>

¹² Valvassore 1553-as kiadásán szerepelnek, illetve Gastaldinál előfordultak. Ez utóbbi eset is arra figyelmeztet, hogy eltérő névtartalmúak lehettek az első Tabula Hungarie-k.

¹³ Tabula Hungarie térképén Dombo Iulich, Dunadombó, ma Dubovac Románia.

¹⁴ Torda, ma Turda.

¹⁵ Vizakna, ma Oena Sibului Románia.

¹⁶ Rozsnyó ma Rožňava Szlovákia.

¹⁷ Dobsina, ma Dobšiná, Szlovákiai

¹⁸ Közvetlenül és közvetve.

Iulia, Bala, Bartfa, Capi, Egres, Fired, Guta, Karol, Ozlar, Pali, stb.

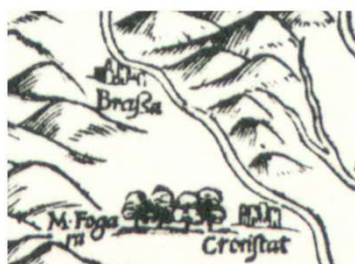
Egy, vagy két betűeltéréssel megírt nevek száma a legtöbb eléri az 49 %-ot, ilyenek például az alábbiak is: Baitz / Baiz, Bikad / Bicar, Haran / Haram, stb.

Több hibával megírt, de annak ellenére még jól azonosítható a település 9 %-a, ilyen volt például Alba Real, Arslindi, Bancolon, Bampda, Kesmet, Pezorin, Zabata, Zentornia, stb. is.

Azonosíthatatlannak, vagy igen feltételesen azonosíthatónak bizonyult a helynevek 32 %-a ilyenek például az alábbiak is: Ago, Aspro, Baiz, Boboz, Furachio, Galo, Lescou, Mabono, Patorniora, Paza, Salne, S. Piero, Topicaz, Vdiz, Zoredin, Zornoz, stb.

Szintén eltérő névtartalmú térképek alapján, de helyismeret nélkül végzett szerkesztői munka jellegzetessége lehetnek a kétszer is szereplő, de eltérő helyekre megírt településnevek, amelyek esetünkben a következők: Palota / Palota, Samariai / Zamaria, Braša / Cronstadt, Sandre / Siandras, Mantin / Mentin, Sasparc / Saguesuar.

Brassó, illetve annak német névváltozata Cronstadt egymástól elég nagy távolságra szerepeltek. (14. ábra)

14. ábra

A Tabula Hungarie-n is találunk kettőzötten megírt településneveket, de Gastaldi térképén azokból egy sem fedezhető fel.

A településnevek azonosítása – ahogy arról már más kutatók, mint Hrenkó Pál és Stegena Lajos (Stegen a 1991) is beszámoltak –, sok nehézséggel járt. Vajon mivel magyarázható ez a feltűnő „szövegromlás”? Hrenkó szerint ennek oka az is lehetett, hogy Gastaldi a gót betűket hibásan, tévesen olvasta el, és írta át latin betűre. Feltételezése igazolására az alábbi sorokat vetette papírra „a Lázár térképén az oldalállásból tévesen olvasott Lippa Gastaldi térképén Vdiz-nek íródott.” (Hrenkó 1975) Most

¹⁹ I. (Nagy) Szulejmán szultán Magyarország ellen vezetett hadjárati: 1521, 1526, 1529, 1532, 1541, 1543, és 1566.

²⁰ <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b530833644/fl.item.zoom> (2017. 05. 30.)

²¹ Pontosán nem tudjuk meghatározni, hogy mely pápától nyerte el a privilégiumot, mivel IV. Pál 1559. augusztus 18-án elhunyt, utóda IV. Piusz pápa megválasztására 1559. december 25-én került sor. In https://hu.wikipedia.org/wiki/R%C3%B3mai_p%C3%A1p%C3%A1k_list%C3%A1ja ; https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_popes

már csak azt kellene megtudnunk, hogy a fenti nevet milyen oldalállásból lehetett egykor, és ma is a már idézett módon félre olvasni. A földrajzi nevek átírása, valamint az átírt nevek metszésének ellenőrzése sokkal nehezebb feladat volt, mint a nyomdai szedett szövegeké. Nagyobb nyelvi variációk sem segítettek sem a térképszerkesztőket, sem a nyomdai előkészítést végzőket. Így a térképek esetén a szövegromlás sokkal gyorsabb, mint a könnyebb ellenőrzést lehetővé tevő más nyomtatványoknál. (A térkép más részein, amelyeknek forrása szintén gót betűs térkép volt, ilyen feltűnő szövegromlást nem tapasztaltunk. (Plihál 1998))

Összegzésül megállapíthatjuk azt is, hogy Gastaldi valószínűleg nem a Tabula Hungarie térkép 1528-as kiadást használta, hanem esetleg az alapján készült mára már eltűnt kiadást. Kétség kívül nem lehetett könnyű a gót betűk átírása latin betűre, de azzal itáliai kortársai mégis eredményesen megküzdöttek.

Hadi esemény

Gastaldi e térképén az oszmán hódításokról csak egyetlen kép árulkodik, amelyhez I. (Nagy) Szulejmán¹⁹ szultán első nagy külpolitikai kudarca köthető.

A szultán vezette sereg 1529 szeptember 27-től október 16-ig ostromolta a Bécs városát és várát, az ott élő először érezhették „testközelből” az Oszmán Birodalom fenyegető közelségét. (15. ábra)

15. ábra

A város védelmére I. Ferdinánd osztrák főherceg és V. Károly német-római császár jelentős számú haderőt tudott mozgósítani, így végül a hódítók az ostromot felhagyva a várt, és remélt zsákmány nélkül vonultak vissza.

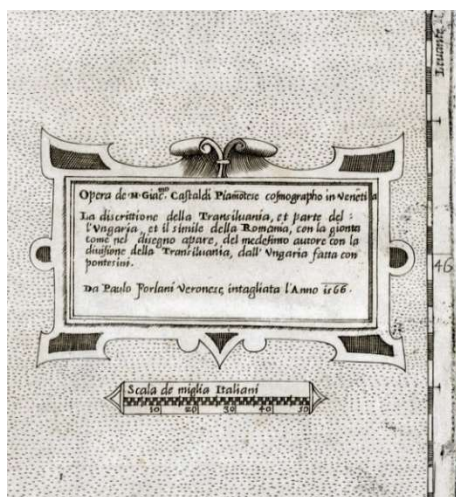
Kiadástörténeti áttekintés

Gastaldi e térképe legalább még egy kiadást is megért. Új kiadása 1560-ban²⁰ látta meg a napvilágot, amelyre Gastaldi a pápától²¹ 10 éves, míg a Velencei

Köztársaságtól (Serenissima Republica di Venezia) 15 évre privilégiumot kért és kapott. Címe: Geographia particolare d'una gran parte dell'Europa [...] opera nuoua di Giacopo di Castaldi Piamontes, Fabricius Licinius²² fecit. Az ábrázolt terület kiterjedése e kiadás esetén kissé módosul, Gastaldi e térképén a magyarországi részt már Wolfgang Lazius munkája alapján frissítette, de a Magyarország területén dúló háborúról információt továbbra sem adott.

Paolo Forlani térképe

La descrizione della Transilvania, et parte del l'Vngaria, et il simile della Romania, con la giunta tome nel disegno apare, del medesimo autore con la diuisione della Transilvania, dall' Vngaria fatta con pontesini. Opera de M. Giac.mo Castaldi Piamontese cosmographo in Venetia. Da Paulo Forlani Veronese, intagliata l'Anno 1566.²³ (16. ábra)

16. ábra Forlani térképének címe

Forlani térképének topográfiai tartalma arról árulkodott, hogy azt ő az 1556-ban megjelent Wolfgang Lazius műve alapján „frissítette”, ahogy arról a 19. és 20. ábra alapján mi is meggyőződhetünk.

1566. esztendő végére az oszmán hódoltsági területek jelentősen gyarapodtak, oly mértékben, hogy a Dunántúl egy részén már csak egy keskeny sáv maradt a magyar király joghatósága alatt.

Hadi események, amelyek Forlani térképének megjelenését is indokolhatták

I. Ferdinánd császár és magyar király halála (1564. július 25.) után fia Miksa magyar király az oszmán hódítás megállításának, illetve és visszaszorításának szándékával kezdte meg uralkodását. A terve megvalósításához 1565-ben Német-római Birodalomtól és az európai keresztény fejedelmektől kért és kapott segítséget.

1566 Bécs védelme érdekében a katonák Győr és Gönyű térségében várakoztak.

17. ábra A térkép sarkai

A császári főtáborban 45–50 000 ember volt fegyverben. Ez utóbbi két táborban kaptak helyet a Miksa király által szerzett európai csapatok is, melyeket a török ellen küldtek hadba.²⁴ Azonban Miksa²⁵ [1527–1576] király Győr térségéből nem akart elmozdulni, nem kívánta kockáztatni nemzetközi sereget, amelynek fő feladata Bécs megvédése volt. Így e sereg „lábhoz tett fegyverrel” nézte, hogy Gyula és Szigetvár védői élet-halál harcukat vívták, majd az ostromlókkal szemben alulmaradtak.

I. (Nagy) Szulejmán szultán utolsó magyarországi hadjárata.

Az oszmán sereg Magyarországra érkezve két részre oszlott, a Pertev pasa vezette sereg Gyula vára elfoglalására indult, a vár térségébe július 2-án érkezett meg. A vár ostroma július 21-én kezdődött, a várat végül a reménytelen a helyzet miatt Kerecsényi László²⁶ a vár kapitánya szeptember 2-án feladta.

²² Lelőhelye: Bibliothèque Nationale de France, Paris. Öt, vagy ennél kevesebb példánya ismert.

²³ Az egyes szelvények méretei: 49,5x33,4, 49,5x32,6, 49,5 33 cm. M. 1:2 400 000. Lelőhelye Országos Széchényi Könyvtár Térképtár.

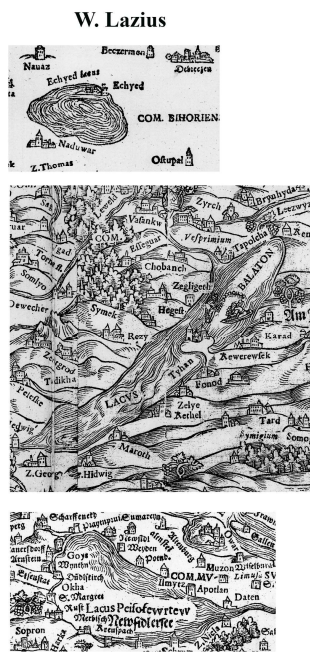
²⁴ <http://gyorkos.uw.hu/1566/1566.htm> (2017. 06. 01.)

²⁵ https://hu.wikipedia.org/wiki/Miksa_magyar_kir%C3%A1ly ; https://en.wikipedia.org/wiki/Maximilian_II,_Holy_Roman_Emperor

²⁶ https://hu.wikipedia.org/wiki/Kerecs%C3%A9nyi_L%C3%A1szl%C3%B3

18. ábra Magyarországot ábrázoló részlete

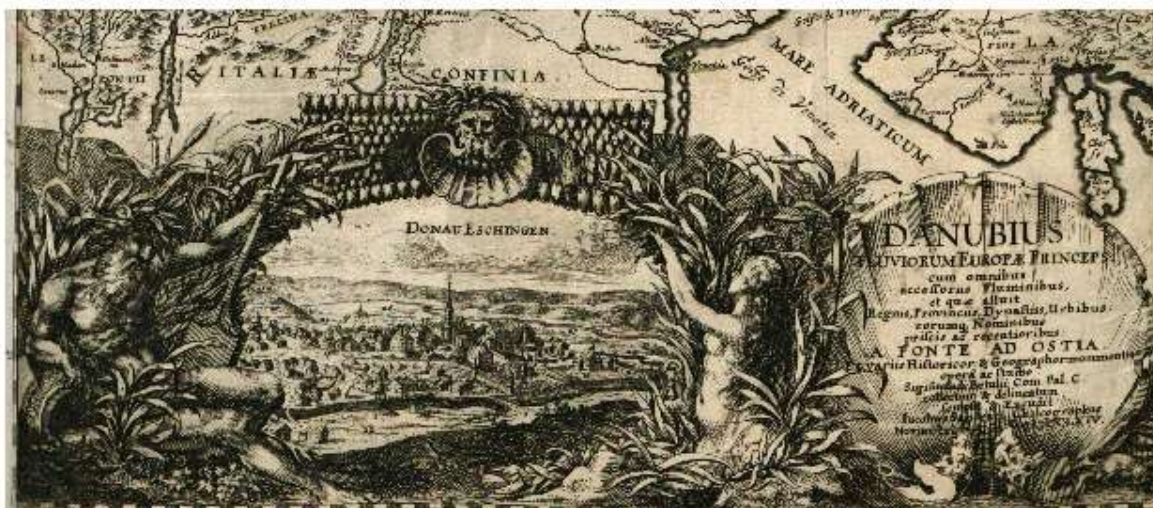
19. ábra

Erdélybe vezető utak W. Lazius és P. Forlani térképein

20. ábra Erdélybe vezető utak W. Lazius és P. Forlani térképén

22. ábra Sandrart térképének címe

Sigismund von Birken – Jacob von Sandrart – Joachim von Sandrart – Joachim von Sandrart térképe

Vélhetően 1664. augusztus 10-én aláírt vasvári béke elleni tiltakozás (?) jegyében készülhetett, és valószínűleg csak 1665 tavaszán, vagy nyarán jelenhetett meg. Címe: (22. ábra) Danubius Fluviorum Europae Princeps cum omnibus accessoriis Fluminibus, et quae alluit Regnis, Provinciis, Dynastiis, Urbibus: eorumq. Nominibus priscis ac recentioribus: A Fonte ad Ostia / Ex variis Historicor. & Geographor. monumentis opera ac studio Sigismundi Betulii Com. Pal. C. ; collectum & delineatum sculpsit & Excudit Jacobus Sandrart, Chalcographus Norimbergae A. C. [MD]CLXIV [1665]²⁷

21. ábra

Forlani e helyen vizsgált térképén (21. ábra) szereplő pontozott vonal arra is utalhat, hogy Magyarország a térkép megjelenése idején már két részből állt, de semmi sem utalt arra, hogy azt kik birtokolhatták.

23. ábra A térkép sarkai

²⁷ Mérete 49x122 cm. Méretaránya [1:2 140 000]. Lelőhelye magángyűjtemény.

24. ábra Magyarországot ábrázoló részlete

E térkép (24. ábra) földrajzi névanyagának feldolgozása során azzal is szembesültünk, hogy lehetséges forrása akár több mű is lehetett. Így Hulsius 1596-ban megjelent térképe, Sandrart 1664-ben Neüe Land Tafel von Hungarn [...] c. munkája, vagy Mercator Hungaria című mappája szolgálhatott forrásul

A topográfiai tartalom vizsgálata

25. ábra. A Duna Esztergom és a Csepel-sziget közötti szakasza

A térképen a Duna folyása leginkább a Mercator térképpén ábrázoltnak hasonlít. (25. ábra)

E térképészlet topográfiai tartalma részben mercatori, a Balaton és Dráva folyó között a vízrajzi kapcsolat még erre utal, de a Tihanyi-félsziget már topográfiailag jó helyen volt. A Balaton alakja viszont egyetlen más, korabeli térképen látottra sem hasonlít. (26. ábra)

26. ábra A Balaton és tágabb környezete

27. ábra Az Ecsedi-láp és környezete

E térképen az Ecsedi-láp Debrecentől DNy-ra szerepelt, miközben a Kraszna folyón, azon a helyen, ahol Mercator térképén Ecsed vára található, név nélkül egy tó szerepel. (27. ábra)

28. ábra Mesterséges tavak a Felföldön

E térképen Mercator Hungaria című mappáján előforduló három tóból kettő is helyet kapott. (28. ábra)

A földrajzi nevek

Tájnevek: Szintén a már említett Mercator térkép felé mutatnak kapcsolatot az alábbi tájnevek is: Bachmeghe. Deserta loca pascendi pecoribus idonea, Campus Cumanorum, Campus Marons (=Campus Maxons).

Domborzati nevek között új név: Vadra M. (Holie lacus-nál)

Víznevek: Néhány érdekesebb víznév, amely áttekintő méretarányú térképen korábban nem szerepelt, mint pl. a Tiszántúlon a Kalo fl. (Kálló ér).²⁸ Ugyanakkor a Sárvíz helyesen Székesfehérvár térségében ered, míg a Zala folyó a Balaton vizét vezette a Drávába.

Igazgatási nevek: Néhány érdekesebb névváltozat, amelyek elsőként e térképen, utóbb más, később megjelent mappákon is feltűnnek: Com. Kyskalo (Szabolcs vármegye), Seds. Com. Girgio (Gyergyó-szék), Hunnyad Com. (Alsó-Fehér vármegye), Varanyawar Co (Baranya vármegye), Com. Corothna (Somogy vármegye).

Településnevek: Feyerwar (Székesfehérvár) magyar neve először Duval 1661-ben megjelent térképén tűnt fel, és ez a névváltozat e térképen is helyet kapott.

Más térképi ábrázolásokkal szemben e művön a Mura mellett csak Zrínyi-Újvár szerepel. Ugyanakkor e térképen is feltűnt a Zrínyi család névadó ősi vára, és annak törökök általi elfoglalásának évszáma. (29. ábra)

Sandrart, 1664

Birken -
Sandrart, 1664

29. ábra

A többi településnév a korra jellemző megírással, illetve esetenként névváltozattal is előfordul.

Más hasonló méretarányú térképekhez képest e térkép kevesebb helynevet tartalmaz, ennek oka vélhetően az lehet, hogy a sok a történelmi esemény elhelyezésére csak így tudtak elegendő helyet biztosítani.

Az első kiadáson Philippopolis²⁹ elfoglalásától (1360) egészen 1664 január végig az eszéki híd feléig³⁰ vette számba az oszmán hódítások európai eseményeit igen alaposan.³¹

²⁸ Ma a Berettyónak Pocsaj és Esztár között kiszakadó ágát nevezzük így. In https://hu.wikipedia.org/wiki/K%C3%A1ll%C3%B3_foly%C3%A9r

²⁹ A rendelkezésünkre álló források szerint 1360 vagy 1361 lehetett az az év, amikor a mai Plovdiv (Bulgária) és környezete oszmán megszállás alá került. In https://books.google.hu/books?id=LvVbRrH1QBgC&pg=PA378&lpg=PA378&dq=philippopolis+1360&source=bl&ots=9i0XVtA4sh&sig=uoL2biTTS_j4g0JKJo1Dyyzx5XA&hl=hu&sa=X&ved=2ahUKEwi3iMTE9_cAhUCMZOoKHV88CDAQ6AEwB3oECAcQAQ#v=onepage&q=philippopolis%201360&f=false (2018. 11. 29.) ; 1363-ban I. Murád a frissen meghódított Hadriapolis (Drinápoly) tette meg birodalma fővárosává, amelynek neve ettől kezdve Edirne lett.

³⁰ 1664. február 1-én kerül sor a híd felgyújtására.

³¹ E témáról készített könyve szintén 1664-ben J. Sandrart kiadásában látta meg a napvilágot. Der vermehrte Donau-Strand, mit allen seinen Ein- und Zuflüssen, angelegenen Königreichen, Provinzen, Herrschafften und Städten, auch dererselben alten und neuen Namen, vom Ursprung bis zum Ausflusse: in dreyfacher Land-Mappe vorgestellt, auch sampt kurtzer Verfassung einer hungar- und türkis. Chronik, und des Anno 1663. und 1664. geführten Türken-Krieges, beschrieben durch Sigmund von Birken [...], anjetzo aber mit einer kurtzen Continuation der merckwürdigsten türkischen Kriegs-Handlungen in Candien, Polen und Hungarn, wie auch die Beläger- und Entsetzung der käis. Residentz-Stadt Wien, Eroberung Barkan und Gran betreffend, versehen, und neben XL. Figuren der vornehmsten Städt und Vestungen an der Donau in Kupfer hervor gegeben und verlegt von Jacob Sandrart [...] in Nürnberg. In http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb11247258_00016.html

Hadi események

A magyarországi területen történt események (mezei ütközetek, várak elfoglalása, stb.) közül az alábbiak nem a török hódításokhoz kapcsolódtak:

Verthes M.

Hic Heinricg III. Imp. à Rege Andrea obs. et Fame oppr. 1053. III.³²

Sopron, 1605.

1605 május elején Bocskai hadai Németh Gergely vezetésével Pozsonynál átkeltek a Dunántúlra, június 6-án kezdték meg Sopron ostromát, de a Basta generális vezette sereg az ostromlókat megfutamította.³³

A hódításokhoz kapcsolódók régebbi események

Temesvár 1463

Dengelegi Pongrácz Jánost, az erdélyi vajdát Mátyás király a délvidékre küldte. A cseh zsoldosokból és a székelyekből alakított dandár eredményesen vette fel a harcot Ali bég vezetett, a Temesközbe betörő török sereggel. Temesvár és a Temes folyó térségében végül Ali bég vezette török sereg súlyos vereséget szenvedett, és visszavonult a Dunától délre eső területre. (Bánlaky 2001)

A későbbi török betörések, területfoglalások³⁴ a korábban már bemutatott térképeken szerepeltek, így e helyen megismétlésük nem szükséges. Tulajdonképpen e térképén a 16. századi jelentős hadi események közül csak a Johann von Katzianer-féle 1537-es expedíció eseményei, és Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem vezetése alatti győzelmekre vonatkozó hiányoztak.

A térkép megjelenése ideje körül történt események

A zsitvatoroki béke³⁵ többszöri megújítása ellenére a törökök Nagyvárád (1660), Érsekújvár, Nógrád, és Nyitra várai (1663) elfoglalták. 1664 végén e várak közül csak Nyitrát sikerült visszafoglalni. Az 1664. évi téli hadjárat eseményeire utalást csak az észéki hídnál találunk. (30. ábra)

A téli hadjárat során az észéki híd felégetéséről visszavonuló sereg érintette a Szigetvár szűkebb térségében lévő Turbékot³⁶, amely e térképen is helyet kapott. (31. ábra)

Szulejmán szultán síremléke jelen ismereteink szerint elsőként Birken e térképén kapott helyet, az alábbi

30. ábra

31. ábra

32. ábra.

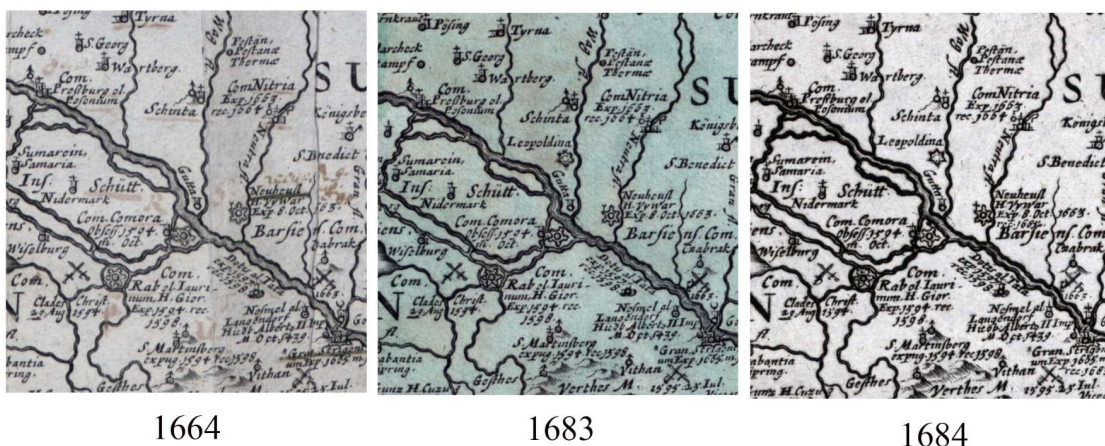
³² E kérdésről még lásd De Jode térképénél írtakat.

³³ Lásd még Sandrart Magyarországot ábrázoló térképét.

³⁴ 51 esemény.

³⁵ 1650. február 25-én újabb 22 évre meghosszabbították a zsitvatoroki, illetve szőnyi békéket. Az aláírásra Isztambulban került sor.

³⁶ Szigetvár külterületi részén Szőlőhegy-Alsóhegy területén található.

1664

1683

1684

33. ábra Érsekújvár és Leopoldina (Leopoldstadt) ábrázolásai

megjegyzés kíséretében: „Turbeck. Hit ob. Solimanus Turc. Imp. 1566 m.”

A jelképes síremlék építését az elhunyt szultánt a trónon követő fia II. Szelim rendelte el. (Kovács 2015)

Baicia (Bajcsa vár)³⁷ neve helyesen először e térképeken bukkant fel.

Nem a középkori Magyar Királyság területén vívott törökök elleni ütközetek:

Nikápolyi, várnai, szabácsi, stb. csaták³⁸

E térképét a szerző Karl Gottlieb Amadeus zu Windisch-Graetz³⁹ [1630–1695] diplomatának ajánlotta. (32. ábra)

Kiadástörténeti áttekintés

Az 1687-es hadi eseményekre vonatkozó új adatokat a részlemezeken könnyen el lehetett helyezni, s az új változatok így készültek.⁴⁰

Az első kép részlete még az 1664-ben megjelent térképről való. Látható, hogy Érsekújvár elfoglalásának évszáma a későbbi kiadáson javításra került. Az 1683-ban megjelent művön Leopoldstadt topográfiailag nem pontosan azon a helyen szerepel, ahogy az 1664. augusztus 10-én aláírt vasvári béke annak helyét meghatározta. (33. ábra)

1664

1687. október 22-e után

34. ábra

A megírások alapján elég egyértelmű, hogy Sandrart végezte a kiegészítések metszését. (34. ábra)

Sandrart friss adatokkal láthatóan úgy bővítette térképét, hogy annak megjelenési évszámát már nem változtatta meg, ezért szerepelhet Szeged 1686-os felszabadítása az 1684-es kiadáson. További 1684 utáni adatok az alábbiak: Érsekújvár 1685. (08. 19.), Szolnok 1685. (10. 19.), Buda 1686. (09. 02.), Pécs 1686. (10. 22.), Szeged 1686. (10. 21.), Kaposvár 1686. (11. 12.), Eszék 1687. (09. 29.),

³⁷ Bajcsa-vár 1578 szeptember és novembere között a stájer rendek költségén egy új vár épült a Mura mellett, hogy védelmezte Muraközt és a mögötte lévő térség lakót az egyre szaporodó török támadásokkal szemben. 1600. október 21-én Kanizsa vára török kézre került, e vár őrsege 1609. október 15-én elbocsátásra került. Leopold Toifl: Bajcsavár története a stájer levéltári források alapján. (Kovács 2002).

³⁸ 12 esemény

³⁹ https://de.wikipedia.org/wiki/Gottlieb_von_Windisch-Graetz ; <https://www.geni.com/people/Gottlieb-I-Amadeus-Graf-von-Windisch-Graetz/600000007705860250> ; Windischgrätz gróf 1664 októberében küldte el Stier Magyarország térképét Birkennek. De akkor már e térkép részbe metszése folyamatban lehetett, ezért Stier térképén látottakat már nem tudták felhasználni. (Etényi 2003)

⁴⁰ Az első részlet az 1664 [1665] -ös, a második az 1683-as, míg a harmadik az 1684-es kiadásról való.

35. ábra

FigyeljeteK ide!

Legdicsebb császár; hatalmas királyok, legfényesebb elöljárók és magas rangú keresztények!

Kétséges-e vajon, hogy a Duna, miközben kanyarodik, tirátok visszatekint

Eddig, mint Ister, török nyelvre hallgatott a szegény kétnyelvű:

Hozzáátok esd, hogy a ti segítségetekkel keresztényként ezentúl csak egy névre hallgathasson.

Számotokra hitért, szerencséért, bátorságért könyörög:

Ráunva a barbár iga alatti súlyos viszontagságokra, Krisztus szelíd jármába kíván visszatérni, melybe korábban is törvényesen tartozott.

Oly nagy területet ragadtak el a törökök Krisztusotok földjeiből Keresztények!

A ti dolgokat pedig, hogy visszaköveteljétek, és utódaitoké, hogy sértetlenül állítsák helyre.

Mindnyájatok törekvése ugyanaz legyen:

A királyságokat, provinciákat, városokat visszafoglalni, a vallást a zarnokság alól, a szabad művészeteket a barbárság alól kiszabadítani, a tömlöcben nyomorultul sóhajtozó keresztényeket az ekékhez és evezőkhöz visszavezetni; a Duna mindkét partját Krisztus számára megszerezni.

*Így győzedelmeskedjen az oroszán segítségével a győzhetetlen Lipót,
Adja Isten Ember Krisztus!⁴²*

Valpó 1687. (09. 30.) Pozsega 1687. (10. 14.) (Vár)Palota 1687. (10. 22.). 1687 utáni hadi események e térképen már nem szerepeltek.

E térképét a közreadó gazdagon ellátta a magyarországi hadi eseményekre vonatkozó adatokkal, illetve Európai oszmán meghódítására vonatkozó események leírásával is.

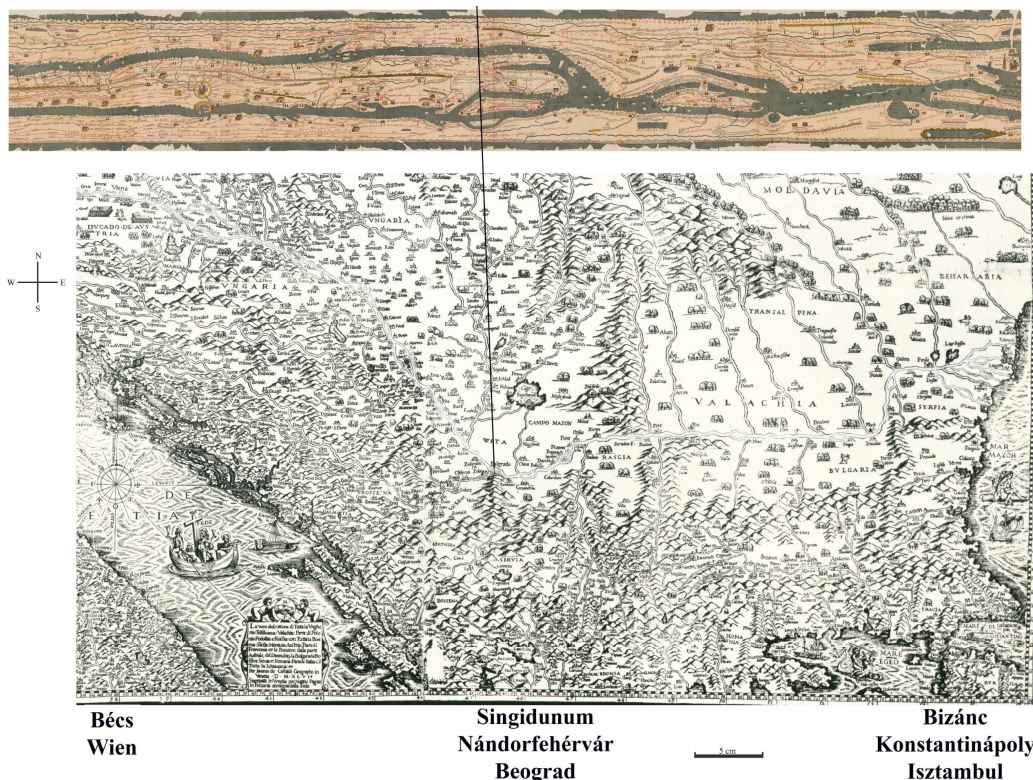
A térkép jobb (felső sarkában I. Lipót Német-római császárnak szóló feladat⁴¹ kapott helyet, amelyben készítők az uralkodónak magasztos programot vázoltak fel, amelyet ő utóbb részben teljesíteni is tudott. (35. ábra))

E térképpel is foglalkozó kutatók szerint az e helyen vizsgált mappák előképe a Klaudiosz Ptolemaiosz által Kr. u. 150-ben befejezett Geográfia atlaszában található rajz lehetett. Mások Cusanus 1491-ben megjelent Germánia (= Közép-Európa) térképén vélték háttérben felismerni, amelyet készítője eredetileg kúpvetületben rajzolta meg. Ez utóbbi művön Magyarországról 23 helynév szerepel, míg 30 település csak jellel⁴³ van feltüntetve.

⁴¹ Vélhetően a költő Sigismund von Birken írhatta. In https://en.wikipedia.org/wiki/Sigismund_von_Birken

⁴² Lovizer Lilla fordítása, köszönet érte.

⁴³ <http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/szakdolg/kzszolt/tema/htm/cusa.htm>

36.ábra A Duna térsége

Jelen kutatási eredményeink szerint annak a térképtípusnak, amelyet e helyen vizsgáltunk, a Tabula Peutingeriana lehet az előképe. A Tabula Peutingeriana térkép szalag alakú, csaknem hét méter hosszú, de csak 30 cm. szélességű úttérkép⁴⁴ volt, amely a Római Birodalom úthálózatát ábrázolta Kr. u. 5. században.⁴⁵ E mű a leírások szerint egy 1200 körül keletkezett másolatból maradt reánk. Eredetileg a római birodalom fontosabb útjait és a fontosabb helyek közötti távolságokkal ábrázolta, azaz egy illusztrált itinerarium (útterv) lehetett. Európának nagyobb részét ábrázolta, de e műről hiányzott az Iberiai-félsziget és a Brit-szigetek. Az egykori római tartomány, Pannónia területét négy főúton keresztül lehetett elérni, az utakat kiépítették és számmal ellátottak voltak. A kőből faragott oszlop jelezte az útnak a számát, és szöveges leírások szolgálták további tájékoztatásul. Ma az egykori római utak mentén felállított oszlopokból több a Magyar Nemzeti Múzeum kőtárában megtekinthető. Az egyes fontosabb helyek közötti távolsági adatok sokkal

pontosabbak voltak, mint bármely más kortárs térképé lehetett. (Tóth 2004)

Például az ókori Sigidunum (ma Beograd) szinte egyvonalban található Gastaldi térképén szereplő Beográddal.

A Tabula Peutingeriana szalag alakú útvonalterkép, amely kelet-nyugati irányban feltűnően megnyújtott, míg észak-déli irányba pedig összenyomott. Ugyanakkor pontos tájékoztatást adott a Római Birodalom úthálózatáról, és a fontosabb városok közötti távolságokról.

Gastaldi e térképe szintén kelet-nyugati irányban megnyújtott, és észak-déli irányban kissé összenyomott, ahogy arról az általunk bemutatott részletek is egyértelműen árulkodnak. Az utak helyébe e térképen modern vízhálózat került, és topográfiai tartalma a térkép megjelenésének idejének megfelelően modern. Belgrádtól Pest-Budáig tartó Duna szakasz kb. 60°-kal, majd a

⁴⁴ <https://en.wikipedia.org/wiki/Itinerarium>

⁴⁵ Mérete 6,75 x 0,35 m. Méretarány kb. 1:2 000 000. A rendelkezésünkre álló adatok szerint Conrad Celtes fedezte fel e művet Worms város könyvtárában 1494-ben, majd ő 1508-ban Konrad Peutingerre egy augsburgi humanistára hagyta. A térkép mai címét Konrad Peutingerről kapta, ma e ritkaság az Osztrák Nemzeti Könyvtár féltve őrzött kincse. E térképet Abraham Ortelius számára lemásolták, és 1598-ban rézmetszeten adták ki. https://en.wikipedia.org/wiki/Tabula_Peutingeriana ; A térkép e helyen vizsgált részlete az alábbi helyről való. <https://www.euratlas.net/cartogra/peutinger/index.html> ; <https://digitalmapsoftheancientworld.com/ancient-maps/tabula-peutingeriana/>

37. ábra

38. ábra

Dunakanyar utáni Duna szakasz további 20°-kal lett keleti irányba elforgatva. (36. ábra)

A 16. század első felébe már ismertté lett „új térkép” a

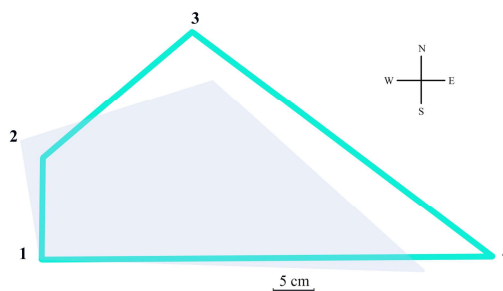
Tabula Peutingeriana a szerkesztők számára újdonság lehetett, és igyekeztek az azon látottakat saját munkájukba is átvenni, beépíteni.

E térképtípus utóélete

A 17. század második felében már feltűntek olyan térképváltozatok is, amelyeken nem a Duna térsége, hanem már csak Magyarország és Erdély, illetve e térség szűkebb környezete szerepeltek. (37. ábra)

A 18. század elejétől viszont gyakran már csak olyan változatok láttak napvilágot, amelyen Magyarország a karlócai⁴⁶ békében rögzített határok között került ábrázolásra. (38. ábra). Ugyanakkor e mappák szerkezete is megőrizte forrására jellemző jegyeket, ahogy az, az alábbi összehasonlításban is látható.⁴⁷ (39. ábra)

A 18. század húszas éveitől Magyarországot és Erdélyt ábrázoló térképek már Johann Cristoph Müller Augustissimo Romanor. Imperatori Iosephi I. Hungariae regi invistissimo mappa hanc Hungariae propitiis elementis, Vienna, 1709. címmel megjelent művével mutatnak kapcsolatot.⁴⁸

39. ábra (1) Triest – (2) Passau – (3) Krakkó – (4) Bukarest. A halvány kék színnel kitöltött részlet az 1710 körül Wit által készített műről való, míg kék színű Gastaldi térképe szerinti.

Irodalomjegyzék

- Banfi, F. 1939. Roberto Almagio: La carta dei paesi dabubiani e delle regioni contermini di Giacomo Gastaldi (1546). Biblioteca Apostolika Vaticana, (könyvismertetés). Térképészeti Közlöny, 270-271. p.
- Bánlaky, J. 2001. A magyar nemzet hadtörténelme. Digitális kiadás, Arcanum Adatbázis Kft.
- Étényi, N. 2003. Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háborúk hírei a 17. századi német újságokban. Budapest, 226. p. (149. lábjegyzet)
- Györkösy, A. 1977. Latin–magyar kéziszótár. Budapest, 254., 381. p.
- Hrenkó, P. 1975. Magyarország Gastaldi térképén. *Geodézia és Kartográfia*, 110–121. pp.
- Izsó, I. 2021. Ptolemaios Szarmate-hegyeiről. *Bányászattörténeti Közlemények*, 3-21. pp.
- Kovács, Gy. (Szerk.) 2002. Bajcsa–vár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében. *Zalaegerszeg*, 38–39. pp.
- Kovács, Gy. 2015. Oszmán erődítmények a Dél-Dunántúlon. *Gondolatok Szigetvár–Turbék régészeti kutatása előtt. Mediterrán és Balkán fórum*. IX. évf. 2. sz.29–30. pp.
- Plihál, K. 1998. Magyarország Giacomo Gastaldi „La vera descrittione di tutta la Ungheria ...” című térképén. *Cartographica Hungarica*. 2–8. pp.
- S Stegena, L. 1991. Magyarország térképei a mohácsi vész előtt. Budapest, 53–68. pp.
- T Tóth, E. 2004. Római utak Pannoniában. *Ókor*, 43-48. pp.

⁴⁶ <https://rubicon.hu/kalendarium/1699-januar-26-a-karlocai-beke>

⁴⁷ Frederick Wit: Regni Hungariae et regionum, quae ei quondam fuere unitae, ut Transilvaniae, Valachiae, Moldaviae, Serviae, Romaniae, Bulgariae, Bessarabiae, Croatiae, Bosniae, Dalmatiae, Sclavoniae, Morlachiae, Ragusanae Reipublicae maximaep partis Danubii fluminis, novissima delineation. M. 1:2 100 000. Amstelodami, [1710], 48x85.6 cm. Lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár, Térképtár, TR 2869.

⁴⁸ <https://m.oszk.hu/site.php?i=atiranyitas&url=http://www.oszk.hu/terkepgaleria>